

Dr hab. Mariusz Kulik prof. IH PAN
Zakład Historii Idei i Dziejów Inteligencji
w XIX-XX wieku
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

Warszawa 29.08.2023.

Recenzja

Mgr Małgorzata Surmacz, *Uczniowie gimnazjów męskich w Lublinie w walkach o niepodległość Polski w okresie I wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej w latach 1914-1921. Portret zbiorowy*

Lata tworzenia się polskiej państwowości na początku XX wieku, po ponad stuletnim czasie zaborów, są okresem burzliwym i bogatym w wydarzenia. Bardzo obszerna i różnorodna literatura, obejmująca opracowania naukowe, memuarystykę oraz beletrystykę, próbują przybliżyć nas do zrozumienia procesu dziejowego, którego zwieńczeniem było odzyskanie przez Polskę niepodległości. Recenzowana rozprawa znajduje się w tym obfitym nurcie historiograficznym i literackim, wzbogacając go o kolejne fakty i ustalenia, co jest bezsprzecznym osiągnięciem Autorki.

Autorka prawidłowo sformułowała temat, precyzyjnie określając zakres tematyczny pracy. Tematem jej badań jest udział uczniów szkół lubelskich w działaniach wojennych (pierwsza wojna światowa, wojna polsko-bolszewicka), które ostatecznie przyniosły Polsce odzyskanie niepodległości. Autorka spośród młodzieży, wyodrębniła grupę uczniów pięciu lubelskich szkół (Szkoły Filologicznej Stanisława Śliwińskiego, Szkoły im. Stanisława Staszica, Szkoły Handlowej Zgromadzenia Kupców miasta Lublina, Szkoły Realnej im. Hetmana Jana Zamoyskiego i Szkoły Rzemieślniczej im. Stanisława Syroczyńskiego). Skupiono się na szkołach męskich, co było związane z czynnym udziałem jej wychowanków we wspomnianych konfliktach. Wątpliwości nie budzi też wybór ram chronologicznych

rozprawy, który obejmuje lata 1914-1921. Cezury czasowe w pewnych wątkach zostały przekroczone, co jednak było ze wszech miar uzasadnione.

Głównym celem jaki Autorka sobie postawiła było ukazanie obrazu generacji młodych ludzi urodzonych na przełomie XIX-XX wieku, co zdeterminowało kierunek prowadzonych badań w stronę studiów prozopograficznych. Ważnym kryterium był czynnik terytorialny, który ograniczył przedstawicieli młodego pokolenia, jak nazwała ich Autorka – „prekolumbów”, do osób związanych z edukacją w Lublinie. Przez zastosowanie tego kryterium mogła poddać dogłębnym i szczegółowym studiom wybraną przez siebie społeczność. Podjęła też próbę wskazania i opisanie czynników, które ukształtowały tę generację. Ukazała konflikt pokoleń, a także budowanie więzów międzypokoleniowych, co było szczególnie widoczne w stosunku do kwestii walki o niepodległość Polski.

Praca ma charakter problemowo-chronologiczny, co uwarunkowało jej strukturę. Liczy ona 567 stron, z czego właściwego tekstu rozprawy aż 492 strony. Składa się ona ze wstępu, czterech rozdziałów, podzielonych na podrozdziały i zakończenia. Praca zawiera bibliografię, wydzieloną część ilustracyjną oraz spisy ilustracji, skrótów i tabel. Rozdziały I i IV pełnią rolę prologu i epilogu, są one też znacząco krótsze od pozostałych. Rozdziały II i III stanowią główną część dociekań Autorki, są bardziej rozbudowane od pozostałych, a każdy jest podzielony na trzy obszerne podrozdziały. Autorka nie zachowała tu zasady proporcjonalności objętości poszczególnych rozdziałów. Ten nierównomierny układ treści jest jednak świadomym zabiegiem Autorki.

Bibliografia wykorzystana w recenzowanej pracy jest imponująca. Autorka zebrała informacje z wielu archiwów, w tym: sześciu archiwów parafialnych (czterech z parafii w Lublinie oraz w Płonce i Włostowicach), Archiwum Archidiecezjalnego w Lublinie, Archiwum Kuratorium Szkolnego w Lublinie, Archiwum Państwowego w Lublinie, Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, Oddziałowego Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie, archiwów uniwersyteckich (Archiwum Uniwersyteckie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego w Warszawie), archiwów szkolnych (Archiwum I LO im. S. Staszica w Lublinie, Archiwum II LO im. Hetmana J. Zamoyskiego w Lublinie, Archiwum Zespołu Szkół Ekonomicznych im. A. i J. Vetterów w Lublinie).

Skorzystała ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego w Warszawie, zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie, Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, zbiorów specjalnych bibliotek (Biblioteki Głównej KUL, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie). Zbiorów

biograficznych i ikonograficznych Muzeum Narodowego w Lublinie, Prywatnego Muzeum Historycznego „Znaki Czasu” w Lublinie.

W Bibliografii wkradł się błąd w nazewnictwie jednej z instytucji. W tekście jest Wojskowa Biblioteka Historyczna im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (Centralne Archiwum Wojskowe), a powinno być Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego. W Bibliografii wymieniając archiwa, należałoby rozpocząć od archiwów centralnych, a jednym z nich jest Centralne Archiwum Wojskowe, które od kilku lat jest częścią Wojskowego Biura Historycznego.

Autorka dotarła także do zbiorów prywatnych, osób związanych z tematem rozprawy lub ich rodzin (Anny Bojdy, Longina Gładyszewskiego, Stefana Osińskiego, Marty Polańskiej, Pawła Policzkiewicza, Barbary Radzkiej, Sławomira Snopka, rodziny Kiełasińskich). Wykorzystano w szerokim zakresie dzienniki i literaturę memuarystyczną, także tą niepublikowaną lub drukowaną okazjonalnie, np. w jednodniówkach. Autorka sięgnęła też do ówczesnej prasy lokalnej, stołecznej i ogólnopolskiej, zarówno codziennej (np. „Kurier Warszawski”), jak i specjalistycznej (np. „Architektura i Budownictwo”). Wykorzystała drukowane ówczesne teksty publicystyczne oraz wspomnienia pośmiertne.

W pracy wykorzystano bardzo bogatą literaturę przedmiotu, której nawet pobieżne omówienie pochłonęłyby dużo miejsca. Pozwoliło to zarysować Autorce właściwe tło historyczne opisywanych wydarzeń i uczestniczących w nich osób. Na uwagę zasługuje wykorzystanie przez Autorkę swoich publikacji, a jest ich aż 15.

Do przedstawionej bibliografii można byłoby dodać kilka opracowań, które poruszają tematykę ruchu sokolego oraz dzieje polskich formacji wojskowych biorących udział w pierwszej wojnie światowej, np. Henryka Bagińskiego, *Wojsko polskie na Wschodzie 1914-1920*, Jana Rzepeckiego, *Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej* oraz Mieczysława Wrzoska, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej*, które szczegółowo omawiają powstanie Legionu Puławskiego. Pokrewna tematycznie do recenzowanej rozprawy jest też książka Mieczysława Wrzoska, *Związek Sokolów Polskich w Ameryce (1887-1920). Militarne przygotowania i udział w zbrojnej walce o niepodległość Polski*, czy inne publikacje tegoż autora dotyczące działalności ruchów paramilitarnych (ruch sokoli) przed wybuchem I wojny światowej i w czasie trwania tego konfliktu. Podobną tematykę w swych publikacjach poruszał

też Jan Snopko¹. Pewne informacje o sytuacji szkolnictwa w Królestwie Polskim w czasie rewolucji 1905 r., występują w tekstach Jolanty Niklewskiej i Arkadiusza Kołodziejczyka,²

Prócz literatury naukowej, Autorka wykorzystała także literaturę piękną (prozę i poezję), co można uznać za olbrzymi walor pracy, ponieważ umiejętnie wplatane cytaty, znakomicie ubarwiły główny nurt narracji rozprawy.

Zastosowany przez Autorkę w recenzowanej pracy aparat naukowy jest właściwy i nie budzi zastrzeżeń. Odsyłacze są zrobione prawidłowo i precyzyjnie wskazują cytowane źródła i opracowania. Zamieszczone tabele oraz materiał ilustracyjny ułatwiają właściwe przyswojenie i zrozumienie czytanych treści.

W I rozdziale recenzowanej pracy Autorka ukazała młode pokolenie Polaków wobec Wielkiej Wojny. Omówiła pojęcie pokolenia w ujęciu socjologicznym oraz scharakteryzowała je jako wytwór kultury. Podjęła też próbę scharakteryzowania młodego pokolenia Polaków, które swą młodość przeżywało w burzliwym okresie wojny światowej i wojny o granice tworzącego się państwa polskiego. Opis ten został oparty na przykładzie młodzieży lubelskiej, co jest wprowadzeniem do właściwej treści recenzowanej rozprawy.

Rozdział II przybliży wychowanie gimnazjalistów lubelskich na początku XX wieku. Jest on podzielony na trzy podrozdziały, a te z kolei na mniejsze części.

Pierwszy podrozdział składa się z trzech części, w których ukazano wydarzenia związane z walką o polską szkołę w 1905 r., pierwsze lata działalności szkół prywatnych na Lubelszczyźnie z językiem polskim jako językiem wykładowym. W odrębnym podrozdziale ukazano system oświaty w Lublinie pod okupacją austriacką.

W kolejnych partiach tekstu Autorka szczegółowo opisała proces tworzenia się prywatnych polskich szkół średnich w Lublinie. Było to możliwe dzięki wydarzeniom, które wstrząsnęły w 1905 roku Cesarstwem Rosyjskim (przegrana wojna z Japonią, rewolucja i fala strajków), które na fali liberalizacji pozwoliły m. in. tworzyć szkoły z językiem wykładowym innym niż rosyjski. Ukazano także postaci, które odegrały znaczącą rolę w tworzeniu wspomnianych szkół. Opisano także ich losy na początku pierwszej wojny światowej.

¹ H. Bagiński, *Wojsko polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1921; J. Rzepecki, *Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1990; tenże, *Aktywność militarna Związku Sokołów Polskich w Ameryce 1887-1914*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 10, 1998, s. 163-184; tenże, *Polskie formacje zbrojne i Polacy w armiach zaborczych w 1914 roku*, „Dzieje Najnowsze”, nr 3/2004, s. 169-184; J. Snopko, *Udział członków „Sokoła” w zbrojnej walce o niepodległość Polski (1914-1919)*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 28, 2008, s. 39-52.

² J. Niklewska, *Polskie szkoły prywatne w Królestwie Polskim w latach 1905-1907 jako teren nauczania i wychowania*, [w:] *Dziedzictwo rewolucji 190-1907*, red. A. Żarnowska, A. Kołodziejczyk, A. Stawarz, P. Tusiński, Warszawa-Radom 2007; A. Kołodziejczyk, *Przemiany w oświacie i kulturze wsi Królestwa Polskiego w dobie rewolucji 1905 roku*, tamże.

Kolejny podrozdział omawia dalsze losy szkół polskich w Lublinie, ale już w innej sytuacji politycznej. Od 1915 do 1918 roku Lublin był pod okupacją austriacką, a samo miasto stolicą okupowanej części ziem polskich. W okresie tym wiele szkół miało duże trudności z prowadzeniem swej działalności, a obiekty szkolne często były użytkowane przez armię, jako szpitale lub sztaby.

Drugi podrozdział tegoż rozdziału opisuje „harcerskie wychowanie”. W kolejnych jego częściach Autorka przedstawiła historię ruchu skautowego i sokolego na świecie oraz na ziemiach polskich. Ukazano idee przyświecające tworzeniu drużyn skautowych oraz cele ich działalności. W porządku chronologicznym przedstawiono powstanie drużyn skautowych w Lublinie przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Osobno omówiono działalność tych drużyn w czasie wojny pod okupacją austriacką. Dodatkowo ukazano relacje pomiędzy prawem harcerskim a dyscypliną wojskową w latach 1918-1920, czyli po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Trzeci podrozdział przedstawia postawy wychowawców przyjmowane w czasie wojny. Autorka opisała w sugestywny sposób pracę zawodową nauczycieli w czasie pierwszej wojny światowej. Przedstawiła także ich relacje z uczniami. Kolejna część tego podrozdziału ukazała udział wychowawców w walkach frontowych.

Rozdział III prezentuje lubelską młodzież męską w walkach o niepodległość w latach 1914-1921. Jego ramy chronologiczne obejmują trzy konflikty zbrojne – pierwszą wojnę światową, wojnę polsko-ukraińską oraz wojnę polsko-sowiecką. Autorka wspomniała o sporach historyków z nazwaniem tego drugiego konfliktu, który w historiografii funkcjonuje też jako wojna polsko-bolszewicka, wojna polsko-radziecka, polsko-sowiecka czy też polsko-rosyjska. Podobnie jak poprzedni rozdział, składa się on z trzech podrozdziałów. Pierwszy, notabene bardzo obszerny, bo liczący aż 159 stron, ukazuje losy wychowanków lubelskich szkół średnich w czasie aż trzech konfliktów: I wojny światowej, wojny polsko-ukraińskiej i wojny polsko-bolszewickiej. Drugi podrozdział jest o wiele mniejszy i liczy tylko 13 stron, omawia za to ważny problem badawczy – Wojskową Kadre Szkolną w latach 1917-1919. Trzeci podrozdział dotyczy działalności Lubelskiego Harcerskiego Batalionu Wartowniczego w 1920 roku.

Rozdział IV, noszący miano Epilogu omawia losy lubelskiej młodzieży męskiej w niepodległej Polsce. Podzielono go na dwa podrozdziały, które różnią się znacząco treścią. Pierwszy podrozdział opisuje pamięć o poległych w czasie walk, a drugi traktuje o tytułowych młodych ludziach, uczestnikach walk o niepodległość w okresie międzywojennym.

Rozprawa jest napisana jasnym i poprawnym językiem, ułatwiającym jej odbiór. Zamieszczone przez Autorkę fragmenty źródeł, pamiętników i dzieł literackich dobrze ilustrują główne wątki narracyjne. Zalety te warto byłoby wykorzystać w edycji tej cennej dla społeczności Lublina, i nie tylko, książki. Przed edycją należałoby ją jednak poddać obróbce redakcyjnej, skrócić niektóre zbyt rozbudowane wątki, co pozwoliłoby uczynić tą wartościową pracę jeszcze lepszą.

Mimo niewątpliwych walorów pracy, można doszukać się w niej drobnych potknięć, które zdarzają się przy tak obszernych tekstach.

Jednym z cytowanych autorów jest Kamil Stepan, a nie Stepanow, jak jest w tekście głównym. W odsyłaczu na tej samej stronie jest poprawna wersja tego nazwiska (s. 28).

Można spotkać drobne niekonsekwencje w odmianie nazwisk dwuczłonowych, w których jeden z członów jest przyjętym przez daną osobę pseudonimem. Na s. 109 zastosowano odmianę obu członów nazwiska („Belinę-Prażmowskiego”), a w innych już nie („Orlicz-Dreszera”). Według przyjętych norm językowych oba człony powinny być odmienione. Wyjątek jest tylko w przypadku nazwy herbu lub zawołania bojowego, które nie powinny być odmieniane.

W pracy można znaleźć określenia, które mimo tożsamości znaczeniowej, w języku polskim funkcjonują w innej formie, np. „żołnierska dyscyplina” to „dyscyplina wojskowa”.

Zdanie „W liberalnej atmosferze rządów okupacyjnych pedagogzy lubelscy utworzyli Zrzeszenie Nauczycieli Szkół Średnich” (s. 112), lepiej byłoby przeredagować. W obecnym zapisie, zrozumienie go może prowadzić u czytelnika do powstania dysonansu, niezrozumienia intencji Autorki i zbyt daleko idących wniosków, które mógłby wyciągnąć czytelnik. Pozostałe, przeważnie drobne, uwagi zamieściłem w tekście maszynopisu.

Pewne drobne potknięcia językowe, czy użycie niewłaściwej formy, są prawdopodobnie spowodowane wielokrotnymi i długotrwałymi zmianami recenzowanego tekstu. Nie utrudniają one lektury dysertacji i nie obniżają w żaden sposób jej wartości merytorycznej.

1. **Konkluzja:**

Rozprawa doktorska mgr Małgorzaty Surmacz, *Uczniowie gimnazjów męskich w Lublinie w walkach o niepodległość Polski w okresie I wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej w latach 1914-1921. Portret zbiorowy* jest ważna pod względem poznawczym dla polskiej historiografii. Autorka dysertacji, na podstawie imponującej bazy źródłowej, wypełniła znaczącą lukę badawczą, powiększając naszą wiedzę o dziejach społeczeństwa polskiego Lubelszczyzny, szczególnie zaś młodego pokolenia w czasie walk o niepodległość Polski.

Dzięki zastosowaniu przez Autorkę różnorodnych kryteriów badawczych, otrzymaliśmy wielopłaszczyznowy obraz młodego pokolenia Polaków, który swymi czynami zapisali się chlubnie na kartach historii Polski. Dysertacja wskazuje na ponadprzeciętne umiejętności warsztatowe oraz samodzielność badawczą Autorki, co jest widoczne w opanowaniu bogatego i różnorodnego materiału źródłowego oraz stawianych sobie, i co najważniejsze osiągniętych, celach badawczych.

Zgodnie z art. 13 ust. 1 Ustawy o stopniach i tytule naukowym z 2003 r. z późniejszymi zmianami (Dz. U. z 2018 r., nr 1668, art. 187), stwierdzam, że oceniana praca mgr Małgorzaty Surmacz spełnia wszystkie ustawowe wymagania stawiane rozprawom doktorskim, tzn. stanowi próbę oryginalnego rozwiązania problemu naukowego, pokazując umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Wniosuję o dopuszczenie mgr Małgorzaty Surmacz do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Marion Kubiś